

rali sovjetski zgodovinarji najnovejšega obdobja po poti njenega avtorja, če ne bodo hoteli, da bo njihovo delo ostalo predvsem »utemeljevanje politične moči, perpetuiranje ideoloških aksiomov in dokazovanje nezmotljivosti partije« (Georges Haupt).

Peter Vodopivec

Lavo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom. Slovenska matica, Ljubljana 1972 — 241 strani, 11 slik, 2 faksimila

Slovenska matica v Ljubljani nadaljuje svojo stoletno tradicijo v izdajanju kakovostnih knjig trajnejšega pomena za nacionalno kulturo, pa čeprav to danes dela v spremenjenih razmerah. V zadnjih letih skuša v vsakoletni zbirki izdati tudi spominsko delo — spomine ljudi, ki so v naši preteklosti oziroma polpreteklosti igrali vidnejšo vlogo na raznih področjih narodnega življenja (posebna zbirka Spomini in srečanja). Seveda je bilo takih oseb precej tudi v naši zgodovini, vprašanje pa je, če so svoje spomine tudi zapisali ter jih skušali izdati. Reči moramo, da je pri Slovencih takih odločno premalo. Sedaj lahko prebiramo spomine Lava Čermelja, ki so izšli jeseni 1972 pri omenjeni založbi. To je pravzaprav že drugi del njegovih spominskih zapisov oziroma nadaljevanje knjige, ki jo je prav tako izdala Slovenska matica leta 1969 pod naslovom Spomini na tržaška leta, ki segajo v skladu z naslovom do leta 1929, ko je avtor emigriral iz Trsta v Jugoslavijo. Ta druga knjiga sega od leta 1930 pa do nekako leta 1944, ko se njegova usoda, ki je vezana na osrednji, v knjigi opisani doživljaj in mejnik, drugi tržaški proces, približa svojemu razpletu.

Avtorja je k pisanju poleg samega nagnjenja k spominjanju »na stara leta« sililo tudi spoznanje, da je zmeraj manj časa in zmeraj manj ljudi, ki to dobo poznajo in zato se mu zdi posebej pomembno prav osebno pričevanje ter da se zlasti mlajši ljudje seznanijo s to dobo in z življenjem važnega dela našega naroda, to je Primorcev.

Spomine je avtor razdelil na devetnajst poglavij, ki pa ne slone vedno na časovnem zaporedju dogodkov, marveč v glavnem na tematskem ločevanju ali boljše rečeno, njihova osnova je v raznovrstnem avtorjevem delovanju ali pa v važnejših dogodkih. Izjema je v veliki meri pripovedovanje ob tržaškem procesu, ki teče po kronološkem zaporedju.

V prvem poglavju z naslovom Prihod v Jugoslavijo opisuje avtor, kot daje slutiti že sam naslov, vse težave, pred katerimi se je znašel ob prihodu v Jugoslavijo, s kakršnimi pa so se sicer morali spopasti vsi primorski emigranti. Najprej je bilo treba dobiti jugoslovansko državljanstvo (da bi lahko tudi družina prišla za njim iz Trsta), pogoj za to pa je bila pripravljenost kake občine, da prosilca sprejme v občinsko zvezo. Avtorju je to uspelo izjemno hitro, seveda pa je bilo še polno drugih stvari npr. dobiti si je bilo treba stanovanje, vpisati otroke v gimnazijo (razlike v učnih načrtih!). Nadalje omenja, da je že takoj od začetka postal reden gost pri Jugoslovanski matici oziroma pri Manjšinskem inštitutu, s katerim je že prej sodeloval in mu pošiljal dokumentacijo iz Trsta. Že takoj v začetku je imel težave s policijo v zvezi s svojim delovanjem, kar pa tudi ni ničesar izjemnega, saj so bile oblasti v stari Jugoslaviji vse prej kot naklonjene aktivnim emigrantom in njihovim organizacijam ozi-

roma so bila v tem odnosu precejšnja nihanja. Vsa ta problematika okrog primorskih beguncev bo nekoč nujno morala doživeti svojo zgodovinsko obdelavo, samo bati se je, da je gradiva o tem bolj malo. Sicer pa je bila matica že leta 1930 razpuščena, namesto nje pa so na pobudo Andreja Gabrščka ustanovili Branibor, a tudi ta ni doživel desetletnice. Manjšinski inštitut pa je ostal in se preselil na Dvořakovo ulico.

V drugem poglavju Prosvetno delo je v začetku spet opisan boj za službo na gimnaziji, če izvzamemo medigro o prostem mestu profesorja za fiziko na univerzi, ki pa se mu je avtor odrekel (prizadevanju) zaradi značilnega vzroka — silnega razvoja fizike v zadnjih letih, ki mu kot srednješolski profesor z vsemi drugimi dolžnostmi ni mogel več slediti. Spet je oblast delala težave in včasih je bil položaj prav tragikomičen. Najprej je pisatelj sicer dobil službo na realni gimnaziji, čez nekaj let pa je dobil delovno mesto pri Manjšinskem inštitutu. Tudi kot profesor je bil zelo dejaven, na šoli je propagiral narodnostno problematiko, omembe vredno pa je tudi njegovo pedagoško — pisateljsko delo (Astronomija, Geometrija!).

Na to se deloma navezuje naslednje poglavje z naslovom Poljudnoznanstveno delo. Pri zgodovinarjih je sploh premalo prezentno dejstvo, da je bil Lavo Čermelj po poklicu naravoslovec. Ni pa bil samo pedagog v ožjem smislu, ampak se je veliko ukvarjal s poljudnoznanstvenim delom, ki je zelo pomembno in ga uvršča med največje predstavnike tovrstnega pisanja na Slovenskem. V tem tretjem poglavju avtor opisuje prav to svoje delovanje pri »popularizaciji prirodoslovnih ved«. Tudi na tem področju se je Čermelj takoj vživel v nove razmere in krepko posegel po peresu. Objavljal je razne članke v različnih listih ter revijah, sodeloval pri prirodoslovni sekciji Muzejskega društva — kot član in odbornik, sodeloval je pri leta 1933 ustanovljenem poljudnoznanstvenem časopisu Proteus, ki mu je po smrti Pavla Grošlja celo načeloval kot urednik. Pisal je tudi poljudne biografije in priložnostne razprave o velikih možeh jugoslovanskega ter slovenskega prirodoslovja kot npr. o Tesli, Vegi, Ressleru, Stefanu, Nacetu Klemenčiču, Boškoviću, predaval iz fizike in astronomije. Tudi to področje naše preteklosti, moramo reči, je slabo popularizirano ali obdelano, kjer se sicer nekaj poskuša pripomoči prav zadnja leta, kjer vsekakor prvi korak predstavlja Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, I, ki ga je prav tako izdala Slovenska matica v Ljubljani. Vsekakor pa tudi Čermelju na tem področju ostaja častno mesto.

Četrto poglavje nosi naslov Nadaljevanje tržaškega dela. Avtor je, kot sam pravi, videl svojo glavno dolžnost po prihodu v Jugoslavijo v tem, da nadaljuje delo, ki ga je začel in več let opravljal v Trstu, namreč zbiranje in širjenje podatkov o položaju Slovencev in Hrvatov pod Italijo. Tedaj je imel veliko dela, ker je prav tedaj potekal v Trstu tako imenovani »prvi tržaški proces« kot posledica atentata na uredništvo fašističnega lista Il Popolo di Trieste februarja 1930; seveda je obtožnica bila izredno obsežna, saj je navajala kar 99 kaznivih dejanj. Italija je to očitno hotela prikazati kot veliko zaroto proti Italiji in hkrati uporabiti kot argument za sovražno stališče proti Jugoslaviji. Čermelj na kratko opiše potek procesa (o tem je doslej kolikor toliko obširno pisal samo Vekoslav Španger v spominski knjigi Bazoviški spomenik, Trst 1965), omenja pa tudi velik odmev in ogorčenje, ki ga je zbudil

doma in po svetu s svojimi hudimi kaznimi še zlasti pa z izvršenimi smrtnimi obsodbami. Nadalje avtor popisuje svoje delovanje pri že omenjenem Manjšinskem inštitutu, s katerim je bil najtesneje povezan (celo njegovo stanovanje je bilo zraven prostorov inštituta). Njegovo delo se ni spremenilo, ko je bil leta 1935 od banske uprave dodeljen inštitutu v službo. Inštitut je dobival material s Primorskega po pošti (prej ga je Čermelj sam pošiljal), nabavljali so italijanske časopise ter zbirali podatke tudi neposredno od pribeglih rojakov. Prav tem je Čermelj tudi vsestransko pomagal ter se pri tem izkazal izredno nesebičnega.

Vsebinsko se na to poglavje navezuje vseh pet nadaljnjih poglavij, ki precej podrobno popisujejo njegovo delovanje v korist primorskega ljudstva. V 5. poglavju z naslovom Primorski begunci (str. 37—43) avtor obravnava izredno zanimivo vprašanje beguncev iz krajev pod italijansko okupacijo. Pri tem se mora seveda dotakniti tudi že omenjenega odnosa jugoslovanskih oblasti do teh emigrantov (na potrebo po obravnavi tega odnosa je opozorila že Milica Kacin v oceni Čermeljeve knjige *Ob tržaškem procesu 1941* v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1963*). Avtor skuša opisati potek teh migracij in njihov obseg, ki je zajel v glavnem Slovenijo, a v manjši meri prav vso Jugoslavijo (goriški begunci v Bistrenici pri Demir Kapiji pri grški meji). Zgodovinsko skuša utemeljiti v glavnem negativni odnos Kranjcev in Štajercev ter oblasti do njih, kar po njegovem sega še v avstrijsko dobo (Tržačani so menda bili na slabem glasu — zaradi nemoralnosti velikega mesta, zaradi premajhne pobožnosti itd.), čemur pa se sedaj pridružijo še novi momenti — pribežniki so v veliki meri res strokovni kader, izobraženci, ki so v določenem smislu res delali konkurenco domačinom v svojih prizadevanjih, da v »novi domovini« opravljajo še naprej isti poklic. Gotovo je tudi, da je bil med emigranti nekoliko večji delež »nepoštenih« ljudi, kar pa najbrž velja sploh za pojav emigracije. Razlike in nesoglasja se čutijo tudi ob različnih temperamentih (prim. na strani 39 navedeno izjavo R. Golouha, ki je na vprašanje, kako se počuti v novem okolju, dejal: »Tu je vse enolično. Klerikalci so klerikalci, liberalci so klerikalci, socialisti so klerikalci. Vsi so klerikalci.«). Vse to se je preneslo še na goriške begunce med vojno, ki so se umikali pred soško fronto in so bili domačemu prebivalstvu v »nadlego«. Relativno mnogo Primorcev si je silom razmer našlo službo pri žandarmeriji, kar že samo po sebi ni preveč popularno. Očitali so jim tudi izključnost, zaprtost, saj so se povsod organizirali v svojih društvih. Vendar naprej avtor navaja tudi vse mnogoštevilne težave, na katere so naleteli; nerazumevanje oblasti je proti njim utemeljeno že s tem, da so begunci nestabilen element, nekaj novega, dodatno breme (za občine!), tudi možnost težav z Italijo je zaradi njih večja in se je to tudi večkrat zgodilo. Mogoče bi pisec lahko malo podrobneje označil vse mnogoštevilne vzroke, ki so prisilili Primorce, da so zapustili svoje domove in se podali v negotovost. Nadalje pa pravi, da pa je bil očitek provincializma neutemeljen, saj so se Primorci, kjerkoli so se že ustavili, živahno udeleževali v javnem življenju, med drugim pa tudi utrjevali narodno zavest in slovenske pozicije na Štajerskem (zato so mariborski Nemci še bolj kot »Tschuschen« sovražili »Tschitschen«). Velike težave so imeli z razvito jugoslovansko birokracijo.

Glede emigrantskih organizacij (poglavje z istim naslovom) že v začetku pravi (stran 43), da je naravno, »da so se Slovenci in Hrvati, ki so se morali umakniti ali zbežati iz Trsta, Istre in Goriškega, združevali v lastnih organizacijah, v tem se je izražal njihov krajevni patriotizem, a tudi notranja potreba, da pomagajo tistim, ki jim sledijo na grenki poti emigranta«. Ob velikem številu emigrantov (cenili so jih na okoli 70.000) ne preseneča tudi visoko število emigrantskih društev; avtor sam pravi, da jih je bilo konec leta 1937 kar 46. Poleg večjega števila v Ljubljani so bila skoraj v vsakem mestu v Sloveniji, a tudi v marsikaterem mestu drugod po Jugoslaviji. Vsa ta društva so bila včlanjena v Zvezi jugoslovanskih društev s sedežem v Beogradu, poleg teh pa so delovale še maloštevilne klerikalne Sedejeve družine. Pisec opisuje vse razgibano ter mnogostransko delovanje teh društev. To njegovo pričevanje ima precejšen zgodovinski pomen, čeprav je včasih malce ohlapno, saj se je po njegovih lastnih besedah zgubil ali uničil skoraj celotni arhiv, ki se tega tiče, tako npr. lastni avtorjev, ki je bil med vojno sežgan v Banjaluki, arhiv osrednje organizacije (dr. Čok) pa je bil uničen ob bombardiranju Beograda. V zvezi s tem delovanjem omenja tudi stike in spore s tedanjim Kongresom evropskih narodnosti, v katerem sta imela vodilno vlogo prav naša rojaka s Primorskega Josip Wilfan in Engelbert Besednjak. Emigranti so izdajali tudi svoja glasila, poleg zvezne Istre npr. še Jadranski koledar itd.

Iz vsega tega je razvidno, da primorski emigranti še malo niso bili uboga begunska amorfná masa, ampak so se po eni strani vključevali v socialno in kulturno življenje v Jugoslaviji, kakor so se po drugi strani organizirali ter si skušali čimbolj olajšati položaj, tako sebi kot tistim, ki so ostali pod Italijo. Stvar Primorcev so skušali reševati tudi na mednarodni ravni. Znotraj njih samih pa so bila tudi trenja, tu mislimo predvsem na društva na Hrvatskem (hrvatska).

Velike akcije so bile tudi razstave, ki so prikazovale tako imenovano Julijsko krajino v celoti ali pa le njene publikacije — to obravnava avtor v naslednjem poglavju z naslovom Razstave primorskega tiska — sodelovali so celo na razstavi jugoslovanske leposlovne knjige v Sofiji. Naslednje poglavje Publikacije o Julijski krajini (str. 69—84) kaže v stvarni obliki publicistično delovanje oziroma prizadevanje Primorcev, da Jugoslaviji in svetu predstavijo položaj Slovencev in Hrvatov pod italijansko oziroma fašistično oblastjo. Tu se pa tudi vidi, kako ogromen delež je pri tem imel prav Čermelj sam, saj je že od vsega začetka pridno deloval na tem področju, kjer vsekakor predstavlja vrh njegova izčrpna knjiga »Life-and-Death Struggle of a National Minority. The Jugoslavs in Italy 1936 oziroma La minorité slave en Italie 1938. Ta knjiga je doživela velik odmev in s tem tudi svoj namen, kar avtor v spominih tudi omenja in z njim nam je spet lahko žal, da je arhivski material tudi v zvezi z nastankom te knjige uničen. Knjiga je končno izšla tudi v slovenskem jeziku pred nekaj leti. Prav ob njo se je tudi silovito zaletaval tožilec na drugem tržaškem procesu. Sledi poglavje Živa beseda (str. 84—97), kjer pisec na kratko popisuje svoje delovanje za iste smotre, kot smo jih omenjali zgoraj, a z živo besedo. Tu so mišljena predavanja in govori predvsem v društvih, šolah ipd. Veliko je avtor to propagiral kot pedagog. Tu je imel več incidentov z oblastmi, vštévši tudi zadnjega v zvezi s komemoracijo Bazovice v društvu Tabor,

ki naj bi bila vzrok za razpust vseh emigrantskih društev v Jugoslaviji novembra 1940 (ali je to edini vzrok iz povedanega ni jasno. Vsekakor je imela prste vmes tudi Italija).

Naslednje poglavje Zasebno življenje (str. 98—103) je kratko in zato tudi reprezentativno za avtorjevo skromnost ter zavzetost za probleme širšega in življenjskega pomena za naš narod. Je pa kljub temu prijetna osvežitev ali bolje rečeno intermezzo, kajti že naslednje poglavje Soška legija (str. 104—111) spet načenja tipično borbena stran avtorjevega življenja. Avtor v začetku pripominja, da je bil njegov položaj v začetku 1941 močno podoben tistemu iz leta 1929, ko je moral zapustiti Trst. Sedaj so policijske oblasti razpustile emigrantske organizacije, njemu pa je bilo zapovedano, da se mora vzdržati vsakršnega javnega delovanja. Hkrati je omenjeno poglavje tudi uvod v sklop spominov na drugi tržaški proces, na katerem je pisec »igral vidno vlogo«. Že v uvodu v te spomine omenja, da je bil v veliki dilemi, ali ta poglavja vključiti v to knjigo, ker je namreč že leta 1962 objavil znano knjigo Ob tržaškem procesu 1941, Spomini in beležke. Takrat je opozoril »na potrebo obsežnejšega dela, ki bi kritično in nepristransko prikazalo proces in razmere na Primorskem, ki so privedli do njega«. Tega se je avtor nadejal ob tridesetletnici procesa, a zaman. Omenimo naj, da se je zanimanje in obravnavanje procesa in problematike ob njem v zadnjem času le povečalo, omenimo le prispevke v Primorskem dnevniku, članek Milice Kacin v reviji Borec iz decembra 1971, št. 12, predvsem pa gre tu omeniti krajšo razpravo Franceta Škerla Drugi tržaški proces, priobčeni v Zgodovinskem časopisu XXI, 1—2, na straneh 31—45, ki je deloma na podlagi arhivskega gradiva (ki je predvsem v arhivu IZDG) izpopolnil sliko o procesu predvsem s tem, da moramo po avtorjevem mnenju »razlikovati predvsem dve plati, preiskovalni postopek in zunanje politične momente, ki so vplivali na čas, kdaj naj bi proces bil, za razvrstitev obtožencev oziroma poudarjanje, katera skupina je bila najvažnejša« (stran 31). Kar zadeva »zunanje politične momente«, se avtor tu deloma nanaša na starejšo študijo Iva Juvančiča Drugi trščanski proces i njegova politička pozadina godine 1940—1941, objavljeno v Jadranskem zborniku IV, 1959—1960. Vendar pa je treba reči, da se prav ob teh razpravah bolj kaže potreba po širši in »dokončni« obravnavi tega važnega mejnika v zgodovini primorskih Slovencev in to tudi predvsem na podlagi arhivskih, dokumentarnih virov. Ker kot rečeno do tega ni prišlo, je Čermelj, kot lahko vidimo, uvrstil v drugo knjigo svojih spominov tudi ves kompleks okrog drugega tržaškega procesa, ki se v mnogem ne razlikuje od publikacije iz leta 1962. Opozarja spet, da je treba izpopolnjeno sliko sestaviti s kombinacijo arhivskih in spominskih virov in da je zaradi slednjih treba pohiteti. Ker je knjiga iz leta 1962 že znana, se tukaj ob tem ne bi veliko mudili, čeprav, če to izpustimo, pridemo že do konca knjige. Milica Kacin je v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1963 podala precej izčrpen pregled in oceno tega dela; omenila je med drugim nekaj stvarnih netočnosti, ki jih je avtor tu očitno popravil. Nebistvene stvari je izpustil, dodal pa je »nekaj novih dokumentacij in pojasnil«. V glavnem pa ohranja podobo in zakonitost prikazovanja iz leta 1962 (kar pa je nujno), saj nam to pove že naštevanje naslovov teh poglavij: V ljubljanskem zaporu, Regina Coeli, Proces v Trstu, Noč po smrtni obsodbi,

Pomilostitev, Portolongone, Pot v svobodo. Svojevrstno kuriozitetu (z zgodovinskega, a ne spominskega stališča) pa predstavlja Epilog, kjer avtor opisuje svoja občutja ob ponovnem »obisku« ječe v Portolongonu (sedaj Porto Azzuro), ko s tem nekako zaključuje najburnejše poglavje svojega življenja. S tem pa se končuje tudi knjiga, ki ji ne moremo odreči zasluge, da nam je vsaj malo osvetlila del zgodovine slovenskega in primorskega ljudstva, kar posebno velja za dobo 30. let oziroma za problem emigrantov in njihovega delovanja. Spet pa smo se lahko prepričali o velikem prispevku avtorja dr. Lava Čermelja v boju našega naroda za svobodo in njegovem hotenju postati moderen kulturni narod. Poleg vsega pa ob branju te knjige tudi uživamo, saj je tudi pripovedno privlačno napisana.

Boris Mlakar

Peta zemaljska konferenca Komunističke partije Jugoslavije. Zbornik radova. Izd. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, Zagreb 1972, strani 373

Zbornik objavlja gradivo znanstvenega posvetovanja ob 30-letnici pete državne konference KPJ, ki je bilo v Zagrebu od 22. do 23. oktobra 1970. Pripravili so ga Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Gradska konferenca SKH Zagreb in Zajednica institucija za izučavanje novije historije naroda i narodnosti Jugoslavije. Zaradi finančnih težav je gradivo izšlo šele po dveh letih.

Peta državna konferenca KPJ sodi med najpomembnejše predvojne partijske konference oziroma kongrese. Njene odločitve so bistveno vplivale na potek dogajanj leta 1941. Zato je posvetovanje, posvečeno takšnemu dogodku, vsekakor smiselno, še posebej če se izogne manifestativnemu značaju. Kot kaže gradivo v zborniku, so posamezni referenti in razpravljalci na posvetovanju posredovali uspehe svojega večletnega znanstveno raziskovalnega dela. Z različnih vidikov so osvetlili dejavnost KPJ zlasti od sredine tridesetih let dalje, to je v razdobju neposredno pred peto konferenco, ki je bilo doslej obdelano bolj shematično kot problemsko. K temu je poleg kočljivosti nekaterih ključnih vprašanj pripomoglo tudi pomanjkanje izvirnega gradiva. Zbornik radova prinaša mnoge nove hipoteze pa tudi ocene vprašanj, ki so doslej ostajala odprta ali pa sploh nenačeta in za katera se je vedno znova ugotavljalo, da jih je treba raziskati, da bi postopoma lahko prišli do objektivne ocene dogajanj v razdobju tik pred okupacijo. To so na primer vprašanje kontinuitete revolucionarnega delovanja KPJ, vprašanje značaja ljudske fronte v Jugoslaviji, ocena frakcijskih bojov v osrednjem partijskem vodstvu in Titov boj za konsolidacijo KPJ, odnos KPJ—kominterna, odnos med nacionalnim in razrednim bojem itd. Ni naključje, da je največ pozornosti veljalo razmeram ob sovjetsko-nemškem paktu in vprašanju ali se je in kako se je odražala nova usmeritev kominterne, ki je temu sledila, na ravnanje in politiko KPJ, ter v čem so se izražali elementi samostojne koncepcije Komunistične stranke Jugoslavije.

Razprava F. Trge Peta zemaljska konferenca KPJ i pitanje odbrane zemlje, daje genezo protifašističnega gibanja v Jugoslaviji in oblikovanja Na-